

Psichoanalizės vieta Greimo semiotinėje teorijoje: nuo *Struktūrinės semantikos* iki *Pasijų semiotikos*

Ivan Darrault-Harris

Tokia tema kaip Algirdo Juliaus Greimo santykiai su psichoanalize gali kelti nuostabą dėl kelių priežasčių. Pirmiausia aki-vaizdu, kad, nuosekliai sekdamas Louiso Hjelmslevo teorija, Greimas visada liko ištikimas griežtai struktūralistinei epistemologijai. Kaip žinome, ši nuostata – viena iš priežasčių, dėl kurių kilo atviras konfliktas su Jeanu-Claude'u Coquet. Ji visiškai nesuderinama su tokia teorija kaip psichoanalizė, kurios centre glūdi subjekto sąvoka.

Todėl Greimas psichoanalizę mini retai: apie ją daugiausia užsimenama 1966 m. išleistoje *Struktūrinėje semantikoje* („Samprotavimai apie aktantinius modelius“, „Transformacinis modelis ir psichodrama“)¹. Beje, apie psichoanalizę jis kai kur kalba labai kritiškai, ypač neigiamai atsiliepia apie Charles'io Maurono psichokritiką. 1979 m. pasirodžiusio semiotikos žodyno² straipsnyje „Psichosemiotika“ taip pat nagrinėjami sudėtingi semiotikos ir

¹ Algirdas Julius Greimas, *Struktūrinė semantika*, iš prancūzų kalbos vertė Kęstutis Nastopka, Vilnius: Baltos lankos, 2005.

² Algirdas Julien Greimas, Joseph Courtés, *Sémiotique: Dictionnaire raisonné de la théorie du langage*, Paris: Hachette, 1979.

psichologijos bei psichoanalizės santykiai, kurie apibūdinami kaip „nuolatinis semiotikos kėsinimasis“ į psichologijos teritoriją. O būsimajai psychosemiotikai yra priskiriamas uždavinys, apie kurį kalbėjo Hjelmslevas, – tyrinėti *individualias konotacijas*. Štai kodėl kalbininkas Michelis Arrivé, nagrinėjantis psichoanalizės ir kalbotyros santykius, apie Greimą užsimena labai nedaug. Kaip žinome, 1965 m. Greimas nustojo bendrauti su Jacques'u Lacanu ir, be abejo, skaityti jo veikalus, nors pats Lacanas niekada nesiliovė domėjėsis kalbos reiškiniiais³.

Kitas, dar paradoksalesnis dalykas – neaišku, su kokiais psichoanalizės veikalais buvo susipažinęs Greimas. Žinome labai nedaug: Greimas ne kartą skaitė Sigmundo Freudo *Traumdeutung* (1900), prie šio veikalo dar grįšime vėliau. Laiške, kurį man parašė likus metams iki savo mirties (1991)⁴, Greimas prisipažino, kad buvo lyg apsėstas šio kūrinio. Šiais žodžiais jis patvirtina tai, ką apie šį Freudą veikalą rašė žodyne: „tai nepaprastas semiotinis darbas dar iki semiotikos“⁵. Tame pačiame laiške jis gana miglotai pridūrė, kad Freudą darbas jį paskatino sukurti „izotopijos“ sąvoką ir – tai jau pasakyta aiškiau – išplėtoti „gelmės“ sampratą.

Galiausiai, nagrinėdamas diskurso funkcionavimą, Greimas nesutinka su mintimi, kad esama slaptojo ir išreikštojo planų, – tai tolygu abejoti pačia nesąmoningumo hipoteze ar bent jau jos tinkamumu diskursyviniam metodui: „Viena vertus, jei tarsime, kad pašnekovas drauge yra ir pranešimo adresatas, diskurse viskas yra išreikšta. Kita vertus, viskas yra paslėpta, tai yra imanentiška, turint galvoje, kad diskursas visada yra užšifruotas, kad dekodavimo operaciją turi atlikti suvokėjas“⁶. Iš to išplaukia kategoriškas, galutinis teiginys: „Po Saussure'o ir jo reikšminės struktūros sampratos (visiškai pritariame tam, ką apie tai yra pasakęs Merleau-Ponty) dichotominė sąmoningumo, priešingo nesąmoningumui, kategorija humanitariniuose moksluose nebėra reikšminga“⁷.

³ Santykiai nutrūko dėl būsimą Jacques'o Lacano žento Lucieno Sebago savižudybės.

⁴ Laiško faksimilė ir vertimą žr. šios knygos p. 83–87.

⁵ Algirdas Julien Greimas, Joseph Courtés, *op. cit.* p. 302.

⁶ Algirdas Julius Greimas, *op. cit.*, p. 141.

⁷ *Ibid.*, p. 248.

GREIMO AKTANTINIO MODELIO SUKŪRIMAS

Kaip žinome, peržiūrėjęs Lucieno Tesnière'o „klibantį“ trinarį aktantų modelį, o paskui aptaręs Vladimiro Proppo *dramatis personae* ir Étienne'o Souriau draminių funkcijų katalogą, Greimas pirmiausia pasiūlo „du sintaksinius aktantus, sudarančius kategoriją 'Subjektas' vs 'Objektas'“⁸. Jis priduria: „Krinta į akis, ir tai reikia įsidėmėti, kad santykis tarp subjekto ir objekto, kurį griežčiau apibrėžti mums taip sunkiai sekėsi, o galiausiai nelabai ir pavyko, abiejuose inventoriuose turi [...] 'geismo' [...] krūvį“, pasireiškiantį „drauge ir praktiniu, ir mitiniu 'ieškojimo' pavidalu“⁹. Psichoanalizės įtaka vėl akivaizdi, kai Greimas įveda Pagalbininko ir Priešininko aktantus, kurių negalima grįsti pradiniu sintaksiniu modeliu. Jis juos apibūdina kaip *aplinkybinius aktantus*, „kurie būtų hipotaksinės aktanto-subjekto formuluotės. Mus dominančioje mitinėje raiškoje aišku, kad pagalbininkas ir priešininkas yra paties subjekto valios veikti ir įsivaizduojamo pasipriešinimo projekcijos, laikomos palankiomis arba pražūtingomis jo geismui“¹⁰.

Akivaizdu, kad čia Greimas reikšmingai priartėja prie topinės Freudo koncepcijos, kur subjektas (aktantas-subjektas) skaidomas į sudėtinės dalis. Beje, jis pripažįsta, kad abu pastarieji nėra tikrieji aktantai, palyginti su Subjekto, Objekto, Adresanto ir Adresato statusu. Be to, Greimas pažymi, kad psichoanalizė siekia sukurti „aktantinę struktūrą“, o „Freudas vartojo energinę varų terminiją formuluodamas psichoanalizės sąvokas, kurias sisteminant pirmiausia ieškota aktantinio modelio, tinkamo žmogaus poelgiams aprašyti“¹¹. Galiausiai Greimas pastebi, kad „nebeįmanoma apeiti psichoanalizės: aktantinis modelis, kiek jis galioja visai mitinei raiškai, turi būti lyginamas su psichoanalizės įtvirtintais modeliais, arba jiems prieštarauti. Antai *geismas* [...] primena Freudo *libido*, nustatantį santykį su objektu: iš pradžių neapibrėžto objekto pripildymas semantinio turinio detalizuoja subjekto simbolinį universumą“¹².

⁸ *Ibid.*, p. 232.

⁹ *Ibid.*

¹⁰ *Ibid.*, p. 236. Čia svarbu pastebėti tariamą nuosaką: ji virtualizuoja „valios projekcijų“ statusą.

¹¹ *Ibid.*, p. 243. Vertimas patikslintas.

¹² *Ibid.*, p. 244.

Paskui, kaip žinome, Greimas imasi nuodugniai ir griežtai kritikuoti Charles'o Maurono *Psichokritiką* (*Psychocritique du genre comique*, 1964), kurioje susilieja psichoanalizė ir literatūrinio diskurso tyrinėjimai. Pateikus išsamią, pavyzdžiais iliustruotą metodologinę psichokritikos apžvalgą, išryškintamas pamatinis skirtumas: Maurono „[P]rimygtinės draminės struktūros' iš pirmo žvilgsnio atrodo gana artimos mūsų aktantiniam modeliui. Vis dėlto jos skiriasi nuo jo vienu svarbiu atžvilgiu – būtent santykių, kurie jas ir daro struktūromis, pobūdžiu. Mes manome, jog aktanto susidarymo pamatas – funkcijų pluoštas, o aktantinis modelis išvedamas iš aktantų inventoriaus paradigmatinės struktūros“¹³. Mauronui išsakomas esminis priekaištas dėl psichoanalizės modelių naudojimo: aprašymas „tik susieja medžiagą, kad sugretintų atpažintus atlikėjus ir 'situacijas' su jau nustatytomis aktantinėmis struktūromis, bet [...] nesiekia tokių modelių sudaryti“¹⁴. Todėl Greimas daro išvadą, kad psichokritika sustoja (pasiekusi „asmeninį mitą“, kurio imanentinė struktūra neatskleidžiama!) ten, kur „analizė su visomis iš jos kylančiomis metodologinėmis problemomis tik prasideda“¹⁵.

Greimas neigiamai atsiliepia ne vien apie psichokritikos metodologiją (arba jos nebuvimą). Nekritikuodamas psichoanalizės „iš esmės“¹⁶, jis pareiškia keletą pastabų dėl psichoanalizės terminijos (antrosios Freudo topikos erdvinės struktūros) ir indukcinio mitologinių modelių (tokių kaip Oidipo mitas) pobūdžio. Jis nori (ir tai kiek keistoka), kad psichoanalizė, galima sakyti, vystytųsi tokia pat linkme, kaip ir jo paties teorija – „peržengusi klinikinių atvejų inventorizavimo bei iliustravimo ir mitinių įvardijimų pakopą, sukurtų analizės modelių – aktantinių, taip pat ir transformacinių – teoriją“¹⁷. Ieškodamas transformacinių modelių, Greimas peržiūri Proppo apibrėžtas funkcijas, kuria savo paties modelį ir, norėdamas jį išbandyti kokioje nors kitoje aksiologinėje srityje nei pasakojimas-pasaka, nusprendžia (tai dar vienas sąlytis

¹³ *Ibid.*, p. 247.

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ *Ibid.*, p. 250.

¹⁶ *Ibid.*, p. 248.

¹⁷ *Ibid.*, p. 249.

su psichoanalize) išnagrinėti Moustafos Safouano pateiktus analitinės psichodramos seansus. Šio darbo rezultatai neprieštarauja psichoanalizei ir išryškina struktūrinius naujai sukonstruoto modelio bruožus: „geismo ir psichodraminio ieškojimo objektas yra žinojimo objektas, o transformaciją sudaro paradigmatinė ‘nežinojimo’ substitucija ‘žinojimu’“¹⁸.

Jei mūsų hipotezė apie įtaką, kurią Greimui padarė Freudų sukurto sapno gimimo modelis, teisinga, turėtume aptikti jos nuorodų, žymių. Paradoksalu, bet jos sykiu ir pozityvios, ir negatyvios, – generatyviniame Greimo modelyje kai kurių elementų nėra. Tad čia susiduriame su visai kitokiu įtakos lygmeniu nei anksčiau minėtasis, kurio esmė – psichoanalitinio objekto santykis su pamatiniu aktantiniu Subjekto-Objekto santykiu.

Apskritai galima pastebėti architektūrinę homologiją: gelminės ir paviršinės Greimo modelio struktūros *mutatis mutandis* atitinka Freudų latentinę ir išreikštąją plotmes. Tačiau, mūsų nuomone, įdomiausia ir reikalingiausia homologija susijusi su santykiu, leidžiančiu iš žemesniojo lygmens pereiti į aukštesnįjį. Freudas jo neįvardija (turimas omenyje perėjimas, santykis, jungtys...), o Greimas tai vadina *konversija*: Freudas nuolat nurodo, kad latentinės, abstrakčios sapno mintys gali pasiekti išreikštąjį lygmenį (ir galbūt sapnuotojo sąmonę, – tada šis galės papasakoti savo sapną) tik įgijusios regimų vaizdų pavidalą, – net ir tuo atveju, kai tas mintis sieja loginiai santykiai. Kaip žinome, Freudų teorijoje sapno mintis į regimus vaizdus transformuojanti jėga yra Cenzūra: *sutirštinimas, perstūmimas* – tai deformavimo priemonės, kuriomis siekiama apgauti jo budrumą. „Įfigūrinimo“ samprata leidžia suvokti, kad sapno mintys atrenkamos pagal tai, kokių mastu jos gali būti transformuojamos į regimus vaizdus, iš abstraktaus lygmens pereiti į konkretų: pavyzdžiui, žodį „aristokratas“, tarpininkaujant konkrečiam posakiui „aukšta padėtis“, gali atitikti „aukštas bokštas“.

Kaip žinome, Greimas įvedė skirtų tarp vadinamųjų abstrakčiųjų ir figūratyviųjų diskursų. Pastaruosius jis laiko paskutiniais generatyvinio tako elementais. Ir, visai kaip Freudui, jam kyla

¹⁸ *Ibid.*, p. 285.

sunkumų, bandant teoretizuoti perėjimą, pavyzdžiui, nuo gelminių loginių-semantinių prie vadinamųjų paviršinių struktūrų: kaip loginė prieštaravimo operacija gali būti konvertuojama į naratyvinio pobūdžio atliktį? Kadangi šiuo atveju netinka kalbėti apie cenzūrą nei apie būtiną transformaciją į regimus vaizdus, čia Freudo įtaka tampa negatyvi, o generatyviniame modelyje sukuriama teorinė tuštuma, – tad konversijos *problema* išlieka kebli. Žodyno straipsnyje „Konversija“ Greimas aiškiai teigia: „Toks būdas traktuoti diskursą (kaip skirtingo gilumo lygmenų vienas ant kito užsiklojimą) [...] neišvengiamai kelia problemą – kaip pereiti nuo vieno lygmens prie kito ir kokiomis procedūromis paaiškinti šias konversijas“¹⁹. Jis tvirtina, kad „konversijos taisyklės gali būti suvokiamos tik remiantis lygiavertiškumu“, ir pripažįsta, kad generatyviniam takui būdingas „prasmės ‘praturtinimas’, arba ‘prieaugis’“²⁰. Nors Freudas tikrai būtų sutikęs su mintimi, kad esama lygiavertiškumo tarp sapno minčių ir išreikšto sapno vaizdų, jis niekur nemini prasmės prieaugio, – tik užsimena, kad transformacijos į vaizdus sukuria naujus latentinio lygmens minčių santykius. Maža to, Freudas pabrėžia, kad išreikštasis turinys nieko *nekuria*, palyginti su latentiniu turiniu. Priešingai – kaip žinome, Freudas akcentuoja, kad sapnas nepaprastai *sutirština* latentinių minčių turinį.

Žinoma, generatyvinis Greimo modelis – tai tik diskurso kūrimo simuliakras, o Freudas teigia atkuriantis pačią sapno gaminimo archeologiją. Nepaisant to, konversijos problema lieka opi. O jos priežastis, atrodo, yra ne kas kita, kaip pačios Greimo minties ištakos ir tai, kaip jis interpretuoja Freudą.

Paskutiniame jam esant gyvam išleistame veikalė *Pasijų semiotika*, kurio bendraautoris – Jacques’as Fontanille’is²¹, Greimas jau išžangoje vėl prabyla apie generatyvinio tako architektūrą. Jis siūlo naujo vė – prieš aptariant ankstesnio modelio *a quo* struktūras, įvesti naują lygmenį. Mūsų manymu, taip bandoma pateisinti gelminių struktūrų lygmenį ir teorizuoti tokiu būdu papildytą *pirmąją* generatyvinio

¹⁹ Algirdas Julien Greimas, Joseph Courtés, *op. cit.*, p. 72.

²⁰ *Ibid.*

²¹ Algirdas Julien Greimas, Jacques Fontanille, *Sémiotique des passions: Des états de choses aux états d’âme*, Paris: Éditions du Seuil, 1991.

tako *konversiją*. Sykiu įvedama ir nauja taką apibūdinanti metafora, kuria atsisakoma ankstesnio paprasto perėjimo nuo abstraktaus lygmens prie konkretaus: „Semiotinę teoriją suvokiant kaip taką, ji įsivaizduojama kaip kelias – žinoma, nužymėtas gairėmis, tačiau svarbiausia – kaip tirštėjanti prasmės tėkmė, kaip nuolatinis jos didėjimas, pradedant nuo pradinio ir ‘potencialaus’ srauto ir per jos ‘virtualizaciją’ bei ‘aktualizaciją’ pasiekiant ‘realizacijos’ stadiją, nuo išankstinių epistemologinių sąlygų pereinant prie diskursinės raiškos“²². Čia smarkiai nutolstama nuo psichoanalizės, o į pirmą vietą iškeliamas „suvokiančio kūno tarpininkavimas“²³, leidžiantis transformuoti pasaulį į prasmę. Pažymėtina, kad Greimas čia vėl grįžta prie pirmuose *Struktūrinės semantikos* puslapiuose išsakyto teiginio, kad juslinis suvokimas – tai „plotmė, kurioje vyksta reikšmės pagava“²⁴.

Tačiau *suvokiantis* kūnas tuo pat metu yra ir *jaučiantis* kūnas, iš kurio kyla „homogeniška semiotinė būtis“: „interoceptyvumo ir eksteroceptyvumo homogenizavimas pasitelkiant proprioceptyvumą įsteigia formalų ‘daiktų būvių’ ir subjekto ‘sielos būsenų’ atitikimą“²⁵. Čia, galima sakyti, atmestą psichoanalizę pakeičia fenomenologijos atgarsiai²⁶ ir išryškėja „juslumas“, einantis drauge su „tensyvumu“. Tačiau pusiausvyra šiai porai nebūdinga: „‘jutimas’ pranoksta ‘suvokimą’“²⁷. *Suvokiantį kūną* aplenkia *gyvasis kūnas*; kalbama apie „tam tikrą subjekto transą“, apie „kitą subjektą“, „kitą balsą, kuriuo subjektas išsako savo tiesą ir ją išsako kitaip“²⁸. Ši nauja instancija turi *figūratyvinę galią*, ji yra „tas trikdantis sudvejinimas, [vadinamas] *forija*“²⁹.

Čia mus stebina nepaprasta homologija tarp šios „savaip [pasaulį] pertvarkančio ‘laukinio’ proprioceptyvumo“³⁰ instancijos ir Freudo nesąmoningosios sferos raiškos, – nesąmoningajai sferai būtų galima

²² *Ibid.*, p. 11.

²³ *Ibid.*, p. 12.

²⁴ Algirdas Julius Greimas, *op. cit.*, p. 35.

²⁵ Algirdas Julien Greimas, Jacques Fontanille, *op. cit.*, p. 13–14.

²⁶ *Ibid.*, p. 25 nuoroda į Edmundą Husserlį.

²⁷ *Ibid.*, p. 18.

²⁸ *Ibid.*

²⁹ *Ibid.*, p. 19.

³⁰ *Ibid.*, p. 18.

priskirti beveik visus *forijos* apibūdinimus. Freudo iškeltas nesąmoningojo ir sąmoningojo subjektų sudvejinimas užleidžia vietą kitam sudvejinimui, kuriuo galima paaiškinti „diskurso funkcionavimo trikdžius, pasaulį įsisavinančio ir metaforizuojančio subjekto transus“³¹.

Naujoje generatyvinio modelio versijoje, kuria siekiama paaiškinti pasijinę diskurso dimensiją, nurodomos dvi išankstinės sąlygos, būtinos reikšmei atskleisti: tai du simuliakrai – tensyvumas ir forija. Šie simuliakrai leidžia teoriškai pateisinti sudėtingas konversijas, kurios lydi visą generatyvinę taką.

VIETOJ IŠVADOS

Aptardami Greimo teoriją nuo *Struktūrinės semantikos* iki *Pasijų semiotikos*, bandėme parodyti, kokią įtaką – net ir negatyvią – Greimui padarė psichoanalizė ir ypač semiotiškiausias Freudų veikalas *Traumdeutung*.

Greimas iškart pasiūlė kelis lygmenis turintį diskurso kūrimo modelį, todėl neišvengiamai iškilo problema dėl konversijos iš vieno lygmens į kitą taisyklių. Freudas tokią problemą išsprendė pasitelkdamas dvi sąvokas: išreikštajam sapno lygmeniui būdingi perstūmimas bei sutirštėjimas, pateisinami cenzūra, o sapno minčių konversija į regimuosius vaizdus aiškinama „*trauka*, kuria gyvas tingumo siekiantis regimasis prisiminimas veikia nuo sąmonės atskirtas mintis, kurios veržiasi būti išreikštos“³².

Kaip matėme, galiausiai Greimas, pritardamas Fontanille' iui, generatyvinio tako pradžioje patalpina „timinę masę“, kurią sudaro tensyvumas bei forija, ir jautimo „dar ne subjektą“ – „pasaulio valdovą“, kuris labai primena Freudų apibūdintą nesąmoningąją sferą: „tikrumas, kuriam nebūdingas neigimas, abejonė, santykinumas; abejingumas tikrovei ir vienintelis valdantis malonumomalonumo principas“³³. Tik šitaip buvo įmanoma iš pirmo

³¹ *Ibid.*, p. 19.

³² Sigmund Freud, *Gesammelte Werke*, II-III, 551-2, cit. iš: Jean Laplanche, Jean-Baptiste Pontalis, *Vocabulaire de la psychanalyse* Paris: PUF, 1967/2002, p. 160 (straipsnis „Figurabilité“).

³³ *Ibid.*, p. 199.

žvilgsnio pačius paviršinius diskurso sutrikimus, funkcionavimo trikdžius, lūžius (čia turimi omenyje riktai ar kitokie pakeitimai) susieti su išankstinėmis reikšmės sąlygomis.

O kalbant apie viltis, kurias Greimas dėjo į Lacaną ir „prisiėmimo“ sąvoką, reikia pasakyti, kad jos gyvavo neilgai ir žlugo nusižudžius būsimam Lacano žentui Lucienui Sebagui, kuris ketino drauge su Greimu imtis vieno mokslinio projekto. Prisiėmimas neišvengiamai turėjo užimti svarbią vietą semiotikos teorijoje. Jam tenka itin didelė reikšmė Jeano-Claude'o Coquet subjektinėje (*subjectale*) semiotikoje, Merleau-Ponty epistemologinėje genealogijoje ir ypač Émile'o Benveniste'o teorijoje. Be abejo, kita dėmesio verta tema būtų sudėtingi ryšiai ir santykiai, siejantys Lacano bei jo mokinių (pavyzdžiui, Didier Anzieu arba Paulio-Laurent'o Assouno) psichoanalizę ir Greimo pasekėjų pateiktus naujus semiotikos apibrėžimus.

Iš prancūzų kalbos vertė LINA PERKAUSKYTĖ

Versta iš rankraščio

RÉSUMÉ

La place de la psychanalyse dans l'édification de la sémiotique de Greimas:

De « Sémantique structurale » à « Sémiotique des passions »

Ivan Darrault-Harris

Les relations de Greimas avec la psychanalyse n'ont pas suscité jusqu'à présent d'étude systématique. Et pourtant, dès « Sémantique structurale » (1966), Greimas construit ses premiers modèles sémiotiques (ainsi le célèbre modèle actantiel) dans le dialogue, quelquefois, certes, très polémique, avec la psychanalyse (cf. sa sévère critique de la psychocritique de Ch. Mauron); il va même jusqu'à évaluer son modèle narratif transformationnel en analysant des séances de psychodrame psychanalytique (avec l'aide de M. Safouan).

On s'efforcera donc de préciser à la fois les emprunts à la psychanalyse mais aussi les différences fermement affirmées qui ont permis à Greimas de poser l'identité de la discipline, la sémiotique, qu'il créait, dépassant de fort loin son projet initial de fonder une sémantique.

On découvrira chemin faisant les influences, les échos, les homologations suscitées essentiellement par la lecture, sur une longue période, du texte de Freud le plus important à ses yeux, soit la « Traumdeutung ». Et même si les références à la psychanalyse, dès après « Sémantique structurale », s'appauvrissent au point de finir par disparaître totalement.

Enfin, les rares allusions de Greimas aux apports de Lacan (ainsi le concept d'« assumption ») permettront de clarifier ses rapports avec celui qui, en psychanalyse, fut constamment le partenaire le plus attentif mais aussi le plus critique des linguistes.